

Een databank van antieke boeken

door

Willy CLARYSSE

Abstract

The Leuven Database of Ancient Books (LDAB) contains metadata on all Greek and Latin literary works which are partly or fully preserved in manuscripts dating between 400 BC and AD 800. For each of the 10.500 texts the user can find where it is now preserved, where it is published, where it was written and found, when it was written, etc. This information can be presented in graphs and pies, allowing us to study the reception of ancient literature in time and place, the change from papyrus to parchment and from roll to codex, or that from classical to pagan literature. In the next step also literature in other languages (Egyptian, Coptic, Syriac, Hebrew) is being included in order to obtain a full view of what remains of the literary production in a multicultural ancient world.

Toen de papyrologie zich in de eerste helft van de 20e eeuw als zelfstandige wetenschap profileerde, sprak men van een nieuwe Renaissance¹: auteurs waarvan het oeuvre nagenoeg volledig verloren was gegaan, zoals Sappho of Menander, konden plots weer worden gelezen; een private kopie van Aristoteles' verloren *Athenaion politeia* leidde tot een grondige herziening van de Atheense geschiedenis; apocriefe boeken, zoals het Koptische evangelie van Thomas, luidden een revolutie in voor de studie van het vroege christendom. Maar ook de brokstukken van bekende auteurs konden brokken maken. Onze middeleeuwse Homerushandschriften bieden ongeveer dezelfde tekst als de papyri uit de Romeinse tijd, maar in 250 v.Chr. zag Homerus er nog behoorlijk anders uit, met vele varianten, toevoegingen en weglatingen; in de volgende eeuw drong het filologisch werk van de Alexandrijnse geleerden in het Mouseion geleidelijk door tot in de Egyptische dorpsschooltjes.² De chronologie van de antieke romans

¹ Zie bijvoorbeeld A. Wouters, *De literaire papyri en de Griekse literatuur*, Kleio 5 (1975), pp. 6-29.

² De oudste Homeruspapyri werden verzameld en van commentaar voorzien door S. West, *The Ptolemaic Papyri of Homer*, Papyrologica Coloniaensia III, Keulen-Opladen 1967.

werd grondig overhoop gehaald, want de oudste papyrusfragmenten toonden duidelijk aan dat het genre al lang voor de Byzantijnse tijd bloeide, tegen de geleerde hypothesen in. Af en toe lijken dergelijke "grote verhalen" zelfs nu nog weer op te duiken. De mini-codex met het leven van Mani bijvoorbeeld (LDAB 5804), de honderd epigrammen van de Alexandrijnse dichter Poseidippos (LDAB 3852), het Koptische evangelie van Judas (LDAB 30776) of een nieuw gedicht over de ouderdomsrimpeltjes van Sappho (LDAB 10253) brengen schokgolven teweeg die verder gaan dan de kleine kring der papyrologen en af en toe zelfs de krantenkoppen halen.

Ondertussen ligt de bijdrage van de literaire papyri nu toch wel ongeveer vast: ongeveer 8.400 Griekse literaire teksten, bijna allemaal uit Egypte, zijn nu uitgegeven, tegenover 51.000 documenten. Voeg hier nog wat perkamentboeken uit de laat-Romeinse en Byzantijnse tijd aan toe (641), wat teksten op potscherven (372) en houten plankjes (156) en een paar honderd Latijnse papyri (169) en je hebt een goed idee van wat ons rest van de antieke boekproductie tussen 300 v.Chr. tot ongeveer 650 n.Chr. Hierin zitten ook een massa velletjes met een klein stukje literatuur: schoolteksten op een potscherf met een alfabet of een paar rekensommetjes, amuletjes met een Onze Vader of onooglijke fragmenten in een literair schrift. Ik kan hier precieze cijfers geven omdat de metadata van elke tekst nu netjes zijn verzameld in een database, die ikzelf heb helpen samenstellen.

In het laatste decennium heeft de papyrologie zich inderdaad in sneltreintempo geïnformatiseerd. Nagenoeg alle Griekse en Latijnse papyri zijn nu netjes genummerd en geregistreerd, zodat men in een paar seconden alle papyri kan opzoeken die zijn gevonden in Oxyrhynchus tussen 30 v.Chr. en 17 n.Chr. of alle Homerusfragmenten op perkament in de collectie van Wenen. Voor de documentaire papyri ga je hiervoor naar het Heidelberger Gesamtverzeichnis (HGV)³, voor de literaire teksten naar de Leuven Database of Ancient Books (LDAB).⁴

In het eerste deel van mijn lezing laat ik even zien welke mogelijkheden de tweede database biedt voor de studie van het antieke boek en van het antieke lezerspubliek. In het tweede deel wordt duidelijk dat er nog heel veel werk voor de boeg is vooraleer we een volledig overzicht zullen hebben van de spreiding van de antieke literatuur.

³ http://aquila.papy.uni-heidelberg.de/Hauptregister/FMPro?-DB=Hauptregister_&Lay=Liste&-Format=DTableVw.htm&-Error=DErr.htm&-Findall

⁴ <http://ldab.arts.kuleuven.be>

1. DE LEUVEN DATABASE OF ANCIENT BOOKS

De presentatie van de metadata kan het best geïllustreerd worden aan de hand van een voorbeeld. Een vraag naar "author = Plato" en "book = Laches" in de LDAB levert vier fragmenten op van Plato's Laches, die uit de Oudheid bewaard zijn gebleven. Vervolgens vroeg ik de gegevens op van het oudste exemplaar. Die staan netjes bijeen op de volgende "fiche":

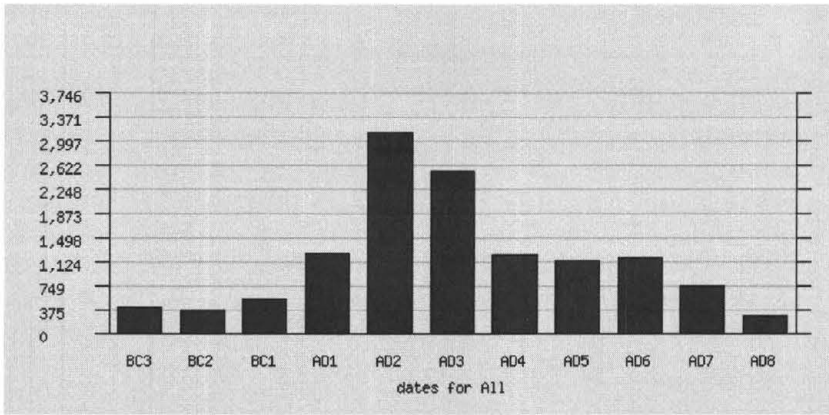
LDAB id:	3836
Catalogues:	Mertens-Pack 1409
Publication:	P. Petrie 2 50 = SCO 45 (1995), p. 117-126
Authorname:	Plato philosophus
Book:	Laches 189-192
Quotations:	
Inventory:	Oxford, Bodleian Library MS. Gr. class. d. 22 (P) + Dublin, Trinity College Pap. F 8 A
Century:	BC03
Provenance:	Egypt, Fayum, Gurob
Material:	papyrus cartonnage
Bookform:	Roll
Recto-verso:	Ro
Back:	
Reuse:	
Columns:	6
Pagination:	0
Language:	Greek
Culture:	Literature
Genre:	prose philosophy dialogue
Religion:	Classical
Bibliography:	
Stud Paleo Gr:	F. Pontani, SCO 45 (1995), p. 102-111
Stud Literature:	CCPF 01.1*** 80 Plato 23
Photo:	P.Petrie 2 pl.XVII, XVIII; Scrittura & Civiltà 23 (1999), pl. 11-12; CPF IV.2, pl.237-238
URL:	

De eerste twee regels geven het nummer van de LDAB en van een andere database, waar alleen de gegevens over de klassieke literatuur worden verzameld, niet de christelijke literatuur. Deze database, in Luik, is eveneens online beschikbaar⁵ (men kan ook eenvoudig doorklikken vanuit de LDAB) en is vooral vollediger wat de bibliografische referenties betreft. Regel 3 verwijst naar de publicaties van de tekst. De Laches papyrus is uitgegeven in een volume papyri "P.Petrie" in 1900, maar recentelijk heruitgegeven in 1995 in een Italiaans tijdschrift (SCO staat voor *Studi Classici e Orientali*, zoals je via *l'Année Philologique*, nu trouwens ook online, kunt vaststellen). In de tweede sectie volgen naam van auteur en titel van het werk, met referentie naar de bewaarde stukjes, hier zoals men kan zien hoofdstukken 189-192. Het is heel uitzonderlijk als een papyrus een volledig werk bevat, zoals de Athenaeon Politeia of enkele evangelieteksten. Het lemma "inventory" leert ons dat de restanten van deze Platonpapyrus zich nu in twee musea bevinden, de befaamde Bodleian Library in Oxford en Trinity College Dublin. Daar kun je de originelen gaan bekijken of foto's opvragen. De volgende twee lemmata geven een datering (meestal slechts per eeuw, want antieke manuscripten vermelden nooit een datum van uitgave) en de vindplaats. De papyrus was verwerkt tot cartonnage voor een mummie die door Flinders Petrie gevonden werd in Gurob, een begraafplaats aan de rand van de Fajoemoase. De volgende groep beschrijft bibliologische aspecten: rol, codex of enkel blad; tekst op de binnenkant van de rol ("recto") of aan beide zijden; eventueel hergebruik; het aantal bewaarde schrijfkolommen (hier zes) en eventueel het hoogste paginanummer, als de kolommen of bladen genummerd zijn. Dan volgen gegevens over de taal (hier Grieks), de cultuur (deze rubriek biedt een keuze tussen drie mogelijkheden: literatuur, wetenschap en religie), die verder wordt opgesplitst in "genre". Hier betreft het een literaire tekst met als genres: prosa, filosofie en dialoog. Onder "religion" wordt aangegeven of de tekst "klassiek" is, "christelijk", "gnostisch" of "Egyptisch". De rubriek "bibliografie" bestaat uit twee luiken: het eerste verzamelt de technisch-papyrologische studies over het document, waarbij nieuwe dateringen of nieuwe lezingen worden voorgesteld; het tweede betreft de literaire studies en vooral hier is geen volledigheid nagestreefd: elk fragment van Sappho is tientallen keren bestudeerd en becommentarieerd door de filologen, elke Bijbeltekst is honderd keer omgedraaid door de theologen. De laatste twee rubrieken laten de lezer toe foto's te vinden van de papyrus, in boeken, maar steeds meer ook via een URL (een internet adres). Op dit ogenblik is al één derde van de literaire papyri (1.696 van de 7.254) online beschikbaar.

⁵ <http://www.ulg.ac.be/facphl/services/cedopal>.

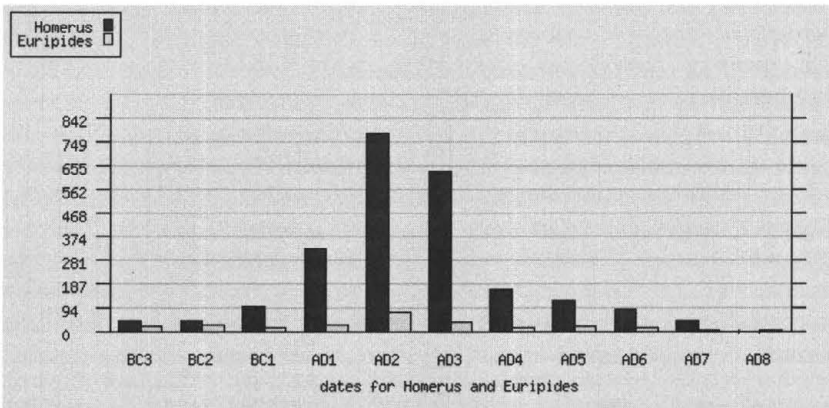
Maar via de database kan men niet alleen individuele teksten vinden met al hun gegevens, men kan ook groepen van teksten met elkaar vergelijken door middel van grafieken, die het programma automatisch genereert. Laat ik dat illustreren aan de hand van een paar grafiekjes, die de computer voor ons produceert met een eenvoudige druk op de knop.

Grafiek 1

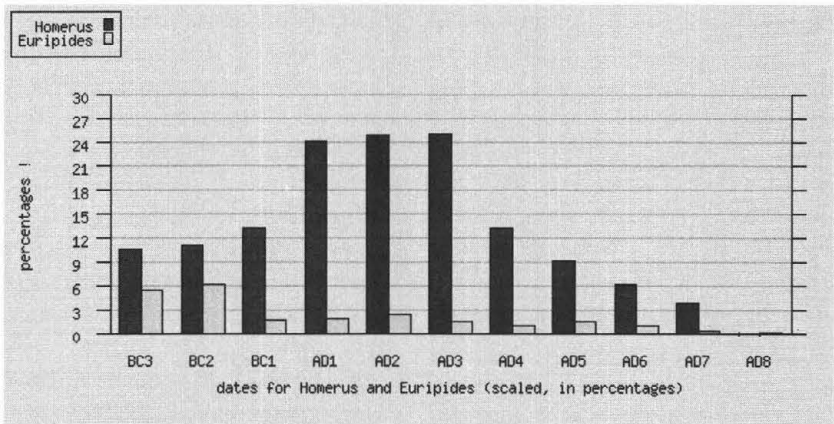
Deze grafiek toont het aantal bewaarde manuscripten per eeuw. De Romeinse periode was een hoogbloei voor de boekproductie: de tweede eeuw na Christus levert bijna tien keer meer papyri dan de derde eeuw v.Chr. Daarna gaat het weer bergaf. We zullen ons verder afvragen waarom.

Grafiek 2

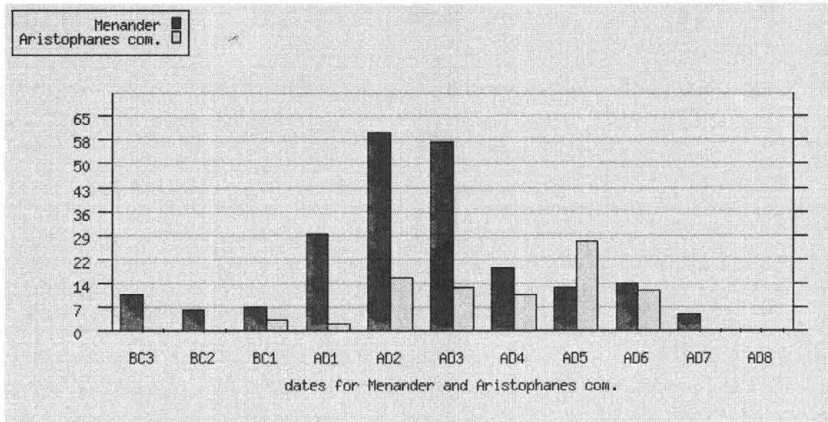
Grafiek 2 laat toe de spreiding van de Homeruspapyri te vergelijken met die van Euripides, de twee populairste klassieke auteurs. Beide curves volgen de algemene curve van de bewaarde manuscripten (met hoogtepunt in tweede en derde eeuw), maar Homerusfragmenten zijn ongeveer tien keer zo talrijk. Ilias en Odyssee stonden op het programma van elke school, jaar na jaar, Euripides werd vooral in bloemlezingen aangeboden, af en toe.

Grafiek 3

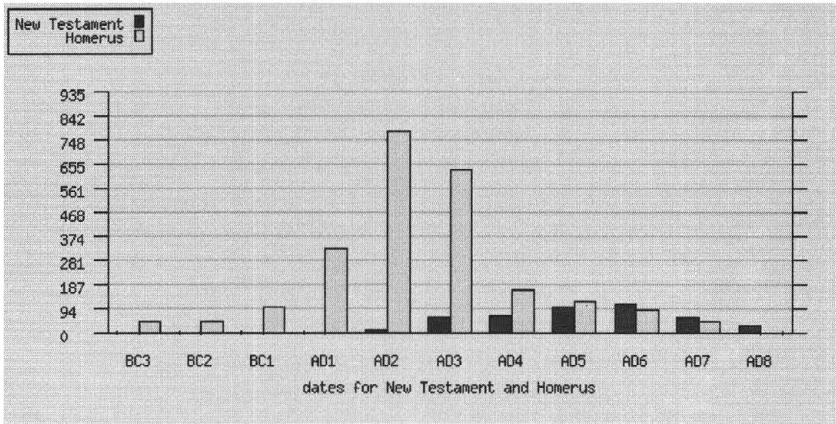
Dezelfde twee auteurs worden vergeleken, maar nu niet meer in absolute cijfers, maar in percentages tegenover alles wat in elke eeuw bewaard is. In de tweede eeuw n.Chr. is ongeveer één papyrus op vier (25 %) een Homeruspapyrus, tegen nauwelijks één of veertig een Euripidespapyrus. Hieruit blijkt dat aanvankelijk het verschil tussen de twee auteurs gegroeid is in de loop der eeuwen: in de derde en tweede eeuw v.Chr. verhoudt Euripides zich tot Homerus als 1/2, later wordt dat verschil veel groter. Op deze manier kan men de literatuurreceptie bestuderen in Egypte vanaf de Ptolemaeïsche tot in de vroegbyzantijnse tijd en vaststellen dat de canon van auteurs langzaam inkrimpt. Iedereen leest steeds meer hetzelfde.

Grafiek 4

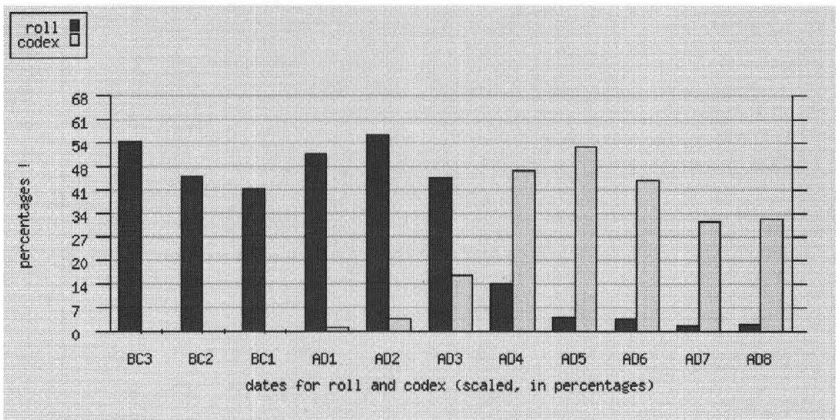
Grafiek 4 toont de populariteit van de twee grote komediedichters, Menander en Aristophanes. In absolute getallen vallen ze ver beneden Homerus en Euripides (grafiek 3). Het is merkwaardig dat Aristophanes zo goed als ontbreekt in de Ptolemaeïsche en vroeg-Romeinse tijd. Toen werd op school en elders vooral Menander gelezen. Met uitzondering van zijn *sententiae* (uittreksels van één of twee versregels uit allerlei komedies en tragedies, die en bloc aan Menander werden toegeschreven) is Menander in de middeleeuwse traditie volledig verloren, terwijl Aristophanes wel vrij goed bewaard is. De aanvang van dit proces is merkbaar in de papyrologische overlevering, waar het overwicht van Menander verdwijnt na de derde eeuw en de oudere Aristophanes zijn jongere collega voorbijsteekt in de vijfde eeuw. Het beeld van Menander in de latere tijd is nog te rooskleurig in de grafiek, omdat ook de *sententiae* zijn meegeteld. Wat je in de grafiek niet kunt zien, is dat uit de derde eeuw enkele nagenoeg volledige komedies van Menander zijn bewaard (bvb. LDAB 2743), waardoor wij hem nu echt kunnen lezen, terwijl men hem in de 19de eeuw alleen kende via de Latijnse bewerkingen van Plautus en Terentius.

Grafiek 5

We maken hier dezelfde vergelijking tussen Homerus en het Nieuwe Testament, dat voor het eerst verschijnt op het einde van de tweede eeuw n.Chr. Vanaf de zesde eeuw zijn Nieuwtestamentische papyri talrijker dan Homeruspapyri. De vondsten illustreren op die manier hoe de christelijke literatuur stilaan de klassieke literatuur verdringt.

Grafiek 6

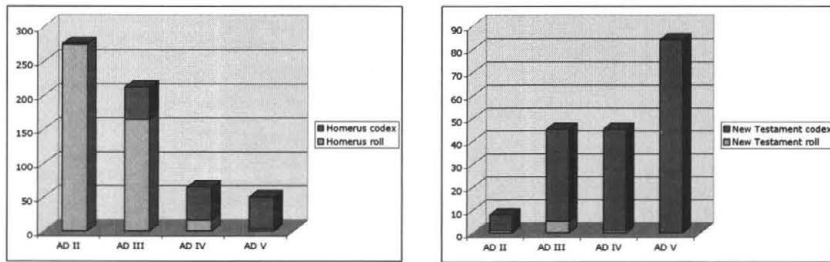

Deze grafiek illustreert een revolutionaire verandering in het antieke boek: vanaf 3000 v.Chr. schreven de Egyptenaren op boekrollen en dit gebruik is overgenomen door Grieken en Romeinen. Maar in de tweede eeuw n.Chr. duikt een nieuw type boek op, de codex, een boek

waarin men kan bladeren. In de derde eeuw overheerst nog de rol, maar in de vierde eeuw heeft de codex het pleit gewonnen. We bieden een “scaled graph”, d.w.z. procentuele vertegenwoordiging, geen absolute cijfers. Deze laatste zijn immers vertekend omdat het aantal papyri na de tweede eeuw sterk daalt.

We weten ook dat de overgang van rol naar codex begonnen is bij de christelijke boeken. Dit wordt geïllustreerd in grafiek 7:

Grafiek 7

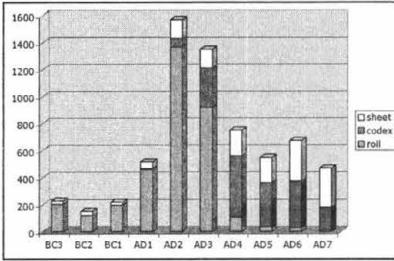

Men ziet onmiddellijk dat het aantal Homerosteksten vanaf de derde eeuw achteruitgaat (grafiek 7 links), terwijl de fragmenten van het Nieuwe Testament in aantal toenemen (grafiek 7 rechts). In de vierde eeuw zijn er ongeveer evenveel van elk, maar vanaf de vijfde eeuw is de christianisering volledig doorgebroken. Toch is ook dan Homeros nog lang niet van de kaart geveegd. Bij Homeros overwegen tot in de derde eeuw de rollen, die voor het Nieuwe Testament maar heel uitzonderlijk werden gebruikt. De reden hiervoor is niet zo duidelijk: misschien speelde hier oppositie met de Joodse torahrollen, misschien was de codexvorm gewoon praktischer en was het nieuwe genre minder gebonden aan de traditie van het “mooie boek”.⁶

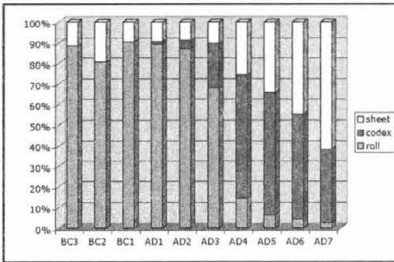
In grafiek 1 hebben we gezien dat de Griekse en Latijnse literatuur in Egypte een hoogtepunt bereikten in de tweede eeuw n.Chr., de bloeitijd van het Romeinse rijk. Nadien gaat het bergaf en vinden we steeds minder teksten. Als we ons beperken tot de klassieke literatuur (zonder de christelijke teksten) is de achteruitgang nog dramatischer. Maar een overzicht per boektype is hier ook bijzonder instructief:

⁶ Zie hiervoor in het kort: W. Clarysse - K. Vandorpe, *Boeken en bibliotheken in de Oudheid*, Leuven 2004, vooral pp. 49-56. Een heel recente studie over dit fenomeen vindt men bij L.W. Hurtado, *The earliest Christian artifacts. Manuscripts and Christian Origins*, Michigan - Cambridge 2006, met gebruik van de data van de LDAB.

Grafiek 8

Grafiek 9

Grafiek 8 geeft de absolute aantallen en toont, zoals grafiek 1, de stijging in de vroeg-Romeinse tijd en de daling vanaf de derde en vooral vanaf de vierde eeuw. Maar als we de cijfers omzetten in procenten (grafiek 9: "scaled graph"), dan wordt duidelijk hoe naast de vervanging van de rol door de codex nog een ander fenomeen komt opzetten: een geleidelijke toename van het aantal "sheets", dat is losse bladen, potscherven, houten plankjes en dergelijke. In de zevende eeuw vormen deze "sheets" zelfs de meerderheid van de teksten. Wat is hier aan de hand? Het gaat in wezen om drie types teksten: schoolteksten, magische teksten en liturgische teksten. Ze wijzen alle drie in dezelfde richting: Griekse literaire teksten wordt niet langer gelezen, maar alleen nog gebruikt, vaak zonder dat de gebruiker begrijpt wat er staat. Men assimileert een basiskennis Grieks in het onderwijs, vandaar de vele schooloefeningen; men gebruikt Grieks in de liturgie, zoals wij nu nog af en toe Latijn gebruiken; en men kopieert amuletten en andere magische teksten, die men ook al niet hoeft te begrijpen. De Griekse cultuur in Egypte, zelfs de christelijke cultuur, is met andere woorden op haar terugweg, meer dan twee eeuwen voor de komst van de Arabieren

in 650 n.C.⁷ Het Grieks lijkt een natuurlijke dood te sterven, maar wat kwam er dan in de plaats? Hier komt dan het tweede luik van onze onderneming.

2. TRISMEGISTOS, EEN MULTICULTURELE DATABASE.

De LDAB was aanvankelijk een database van papyri, bijna altijd uit Egypte, die begon in 300 v.Chr. en ophield in 650 n.Chr., een periode van bijna 1000 jaar. Maar stilaan groeide het besef dat een studie van het antieke boek zich niet mocht beperken tot Egypte, maar **alle** antieke boeken moest omvatten. Daarom hebben we nu ook de papyrusrollen van Herculaneum en de antieke Latijnse boeken uit het Westen mee opgenomen. Dat was relatief eenvoudig, want voor beide bestaan er uitstekende catalogen: die van M. Gigante voor de gecarboneerde papyri van Herculaneum⁸ (alleen een lijst, waarvan wij 247 teksten hebben opgenomen die voldoende bewaard zijn om er iets over te kunnen zeggen) en 14 boekwerken door E. Lowe (*Codices Latini Antiquiores*, gepubliceerd tussen 1934 en 1971, met 1867 teksten), waar elk manuscript nauwkeurig beschreven en in foto afgebeeld wordt. Lowe neemt alle restanten van alle boeken tot het jaar 800, het begin van de Karolingische renaissance. Die zitten nu mee in de LDAB, zodat de gebruiker kan zien wat er werd geproduceerd in Oost en West, in het Grieks en het Latijn tot het jaar 800. Vooral voor de Latijnse teksten maakt dit een enorm verschil, want in Egypte werd maar heel weinig Latijn geschreven. Maar ook voor Grieks zijn we een paar eeuwen verder gegaan. Ook hier is 800 een interessant jaartal, want precies rond die tijd schakelt men in Byzantium over van uncial- naar minuskelschrift, of, om het wat simplistisch uit te drukken, van hoofdletters naar kleine letters of van losse letters naar letters die aan elkaar worden geschreven. Maar omdat er amper honderd oude Griekse uncialmanuscripten bewaard zijn van buiten Egypte, heeft deze toevoeging nauwelijks impact op onze statistieken.

Maar wat is er nu gebeurd in laat-antiek Egypte en Syrië? De verspreiding van het christendom is er begonnen in Griekse milieus, o.a. in de hoofdstad Alexandrië. Maar voor de bekering van het binnenland werd de bijbel in de landstalen vertaald. In Egypte verdwenen het oude hiërogliefenschrift en het demotisch, een cursief gebruiksschrift dat van

⁷ Cf. W. Clarysse, *The Leuven Database of Ancient Books (LDAB)*, Atti del XXII Congresso Internazionale di Papirologia, Firenze 2001, pp.237-249.

⁸ M. Gigante, *Catalogo dei Papiri Ercolanesi*, Napoli 1979.

het hiërogliefenschrift was afgeleid, in de eerste helft van de derde eeuw nagenoeg volledig. In de plaats daarvan komt het Koptisch, dat de oud-Egyptische gesproken taal weergeeft door middel van Griekse letters, met toevoeging van enkele demotische tekens voor klanken die in het Grieks ontbreken. Ditzelfde schrift wordt ook gebruikt door andere internationale nieuwe godsdiensten, zoals het manicheïsme of het gnosticisme. De oudste Koptische teksten dateren al uit de derde eeuw, maar vanaf de vierde eeuw verdringt het Koptisch stilaan het Grieks als vehikel voor de christelijke literatuur. De achteruitgang die we in grafieken 1 en 8 hebben vastgesteld, is maar schijnbaar: het Grieks verdwijnt, maar Egypte wordt geen land van analfabeten. Integendeel, er wordt wellicht meer gekopieerd en meer gelezen dan ooit te voren, maar nu gebeurt dat meer en meer in het Koptisch. Als we dus willen weten welke boeken er werden gekopieerd en gelezen na 300 n.Chr., dan moeten we ook de inheemse talen bij ons onderzoek betrekken, Koptisch in Egypte en Syrisch in Syrië-Palestina. Op dit ogenblik wordt er een Koptische LDAB uitgebouwd, die nu al meer dan 1000 items bevat. De problemen zijn evenwel enorm: deze teksten bevatten geen datum van uitgave en de uitgevers durven het niet aan om ze te dateren op grond van het schrift, omdat de schriftontwikkeling van het Koptisch nog onvoldoende bekend is. We hebben daarom besloten om alle manuscripten op te nemen die op papyrus zijn geschreven, waar als *terminus ante quem* met vrij grote zekerheid het jaar 1100 kan worden vooropgesteld. Op dat moment heeft het lomp papier vanuit China de Arabische wereld veroverd en papyrus uit de markt geprijsd. Maar voor teksten op perkament is de situatie nog heel onzeker. Syrische manuscripten zijn iets gemakkelijker te dateren en ook daar zijn we begonnen aan een moeizame speurtocht: honderden zonet duizenden manuscripten moeten worden gecatalogiseerd.

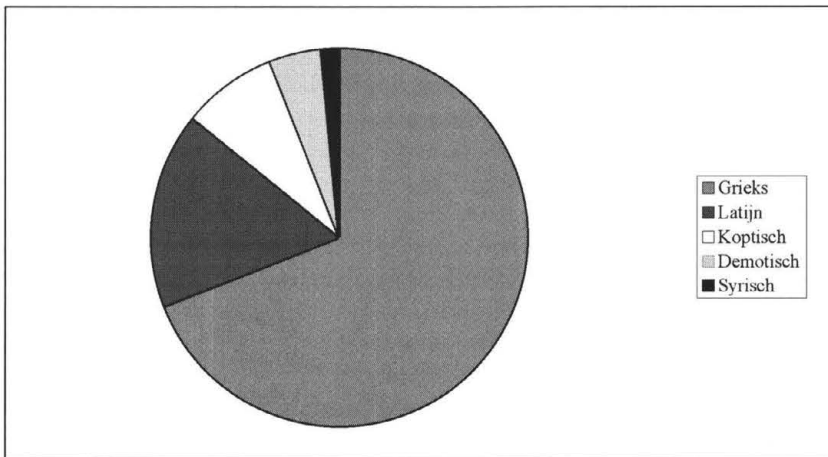
Maar er is meer! Ook in de periode vóór de komst van de Grieken werd er al literatuur te boek gesteld en een materiaalverzameling over het antieke boek zou ook die literatuur moeten omvatten. Deze literatuur is in Egypte geschreven in het hiëratisch en het demotisch, twee cursieve vormen van het hiërogliefenschrift. De teksten uit de laatste periode van de Egyptische beschaving, vanaf ca. 1000 v.Chr., worden nu door Mark Depauw beschreven volgens hetzelfde schema als de Griekse en Latijnse manuscripten met de hulp van een equipe in Keulen.⁹ Op dit ogenblik zijn al 558 teksten gecatalogiseerd, de meeste

⁹ FWO-krediet aan Navorsers 'Een codicologische en sociolinguïstische studie van literaire en subliteraire teksten in het Oude Egypte, van de Derde Tussentijd tot aan de Byzantijnse periode (ca. 1070 v.Chr. – 284 n. Chr.)', in samenwerking met het Trismegistos-project in Keulen: zie <http://www.trismegistos.org/>.

uit de Ptolemaeïsche en Romeinse tijd, en dus contemporain met onze Griekse teksten. Als men dus wil weten wat er werd gelezen in die tijd moet men niet alleen naar de Griekse en Latijnse literatuur kijken, maar evengoed naar de novelles, wijsheidsliteratuur en religieuze literatuur in de oud-Egyptische traditie.

Om volledig te zijn moeten we nog verder gaan en ook de beroemde Dode-Zeerollen bij ons onderzoek betrekken: honderden fragmenten van het Oude Testament en allerlei andere religieuze boeken van de Joodse sekte van Qumran, meestal geschreven in het Hebreeuws en het Aramees (de enkele Griekse fragmenten hebben we al opgenomen). Hier zijn contacten gelegd met geleerden in Jerusalem en we hopen over afzienbare tijd ook dit patrimonium te catalogiseren. Wat we voorlopig niet meenemen, is de literaire overlevering van het Nabije Oosten op spijkerschrifttabletten. Daarvoor lijkt de tijd nog niet rijp, maar vroeger of later horen die er ook bij.

Grafiek 10

Met de gegevens die tot hertoe zijn ingevoerd (vooral het Syrisch is nog heel onvolledig; het Hebreeuws ontbreekt nog volledig) staat het Grieks nog steeds op kop, maar stilaan komen ook de andere cultuurtalen in het vizier, zoals blijkt uit onze laatste grafiek, die zich niet beperkt tot Egypte, maar ook teksten uit het Westen (Herculaneum, kloosterbibliotheken voor 800 n.Chr.) mee insluit.

Wat Egypte en het Nabije Oosten betreft, worden deze vele deelprojecten nu, samen met de documentaire papyri en andere manuscripten in diverse talen, gegroepeerd in een groot Leuven-Keuls

project, dat we Trismegistos hebben gedoopt en dat zal uitmonden in een database van alle teksten geschreven op papyrus en ander draagbaar materiaal. Hier gaat het niet enkel om boeken (literaire teksten), maar ook om documenten in het Grieks en het Latijn, het hiëroglifisch, hiëratisch, demotisch en Koptisch, Aramees en zelfs Meroïtisch en Karisch. Dit project is het resultaat van een wereldwijde wetenschappelijke samenwerking en zal een totaal nieuwe aanpak meebrengen voor wie zoekt naar tekstuele bronnen uit Egypte (en het Palestijnse gebied) tussen 1000 v.Chr. en 1000 n.Chr. Zo vindt men de Griekse documenten via een partner-database in Heidelberg, maar die is op haar beurt gelinkt met de *Duke Data Bank of Documentary Papyri*, waar men de volledige Griekse tekst kan lezen en doorzoeken. Metadata over demotische en hiëratische teksten vindt men via Keulen¹⁰ en hier is een link mogelijk naar de full-text database die wordt aangemaakt door het *Ägyptisches Wörterbuch* in Berlijn.¹¹ Voor Griekse literaire teksten van onbekende auteurs is iets gelijkaardigs in de maak in Leuven: de *Catalogue of Paraliterary Papyri* van Marc Huys biedt een "full text" van zo'n 600 paraliteraire papyri, zodat men ook hiervoor geen boek meer open hoeft te slaan.¹² Het ziet er naar uit dat voor de volgende generaties de codex zijn belang zal verliezen ten voordele van het computerscherm. Als dat zou gebeuren dan zou de rol van ons boek na amper 2000 jaar zijn uitgespeeld. In de long run zou dan de papyrusrol succesvoller zijn gebleken dan het papieren boek. Maar zover zijn we voorlopig nog niet.

¹⁰ <http://www.trismegistos.org/daht>

¹¹ *Thesaurus Linguae Aegyptiae*: <http://aew2.bbaw.de/tla/>

¹² <http://cpp.arts.kuleuven.be>